

- са стараславянскай: *спас, Благавешчанне* [4];
- з нямецкай праз пасрэдніцтва польскай мовы: *кірмаш* < *kięrmasz* ‘пачатак месяца’ [4, т. 1, с. 652]

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Рагачоўскага раёна, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічных сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю адзінак з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Ліцьвінка, Васіль. Святы і абрады беларусаў / В. Д. Ліцьвінка. – Мінск : Беларусь, 1998. – 190 с.
2. Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
3. Лапіцкая, Л. І. Слоўнік каляндарна-абрадавай лексікі Усходняга Палесся / Л. І. Лапіцкая. – Мазыр: 2007. – 65 с.
4. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т.; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва [Текст] / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина / М. Фасмер – М. : Прогресс, 1986–1987.
5. Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: Словарь-справочник. – Назрань : ООО «Пилигрим». Т.В. Жеребило, 2011
6. Левицкий, В. В. Виды мотивированности слова, их взаимодействие и роль в лексико-семантических изменениях // Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака. – Л., 1969. – С. 24.

УДК 811.161.3’66

Н. М. Гардзеі

МАРФАНАЛАГІЧНАЯ ПАЗІЦЫЯ ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ПАНЯЦЦЕ

У артыкуле прадстаўлена сучасная лінгвістычная інфармацыя аб функцыі, складніках, уласцівасцях і тыпалогіі марфаналагічных пазіцый, а таксама дэманстрацыя залежнасці асэнсавання паняцця «марфаналагічная пазіцыя» (дыстрыбуцыйная марфаналагічная пазіцыя і аперацыйная марфаналагічная пазіцыя) ад выбранай мадэлі (таксанамічнай або дынамічнай) марфаналагічнага апісання. Канцэпцыя марфаналагічнай пазіцыі, распрацаваная ў расійскім мовазнаўстве, прымяняецца да матэрыялу беларускай мовы, аднак у некаторых выпадках выкарыстоўваецца і рускамоўны фактычны матэрыял. Падкрэсліваецца актуальнасць вывучэння спосабаў дзеяння і ўласцівасцей канкрэтных марфаналагічных пазіцый у сучаснай беларускай мове і неабходнасць стварэння іх тыпалогіі.

Найважнейшым паняццем марфаналогіі з’яўляецца паняцце марфаналагічнай пазіцыі, з дапамогай якога фармулююцца правілы спалучэння і мадыфікацыі марфем у складзе слоў. Нягледзячы на тое, што данае паняцце шырока выкарыстоўваецца ў марфаналагічных апісаннях, напрыклад, у працах Т. В. Бульгінай [1], А. А. Земскай [2], У. У. Лапаціна [3, с. 268–272], В. Г. Чурганавай [4, с. 40], яго тэарэтычнае абгрунтаванне зроблена адносна нядаўна С. М. Талстой у яе фундаментальнай манаграфіі «Морфонология в структуре славянских языков» [5, с. 82–94].

Перш за ўсё адзначым, што паняцце марфаналагічнай пазіцыі прыняццова сінтагматычнае: яно вызначае спалучальнасць марфем у структуры адзінак больш

высокага моўнага ўзроўню – слоў і словаформ. Разам з тым данае паняцце прадугледжвае парадыгматычную варыянтнасць марфем – наяўнасць аламорфаў. Роля марфаналагічнай пазіцыі якраз і заключаецца ў тым, што яна прадпісвае з'яўленне аднаго з аламорфаў пэўнай марфемы ў структуры пэўнага слова або словаформы і выключае з'яўленне іншых аламорфаў. Напрыклад, пазіцыя марфемы *{PУК}*- перад суфіксам *{#к}*- прадпісвае з'яўленне аламорфа *-руч-* і выключае з'яўленне аламорфа *-рук-*, параўн.: *рука – ручка*, а таксама пазіцыя суфікса *{#К}*- перад матэрыяльна выражанай флексіяй прадпісвае з'яўленне аламорфа *-к-*, а перад нулявой флексіяй – аламорфа *-ак-*, параўн.: *ручка – ручак*.

Трактоўка паняцця «марфаналагічная пазіцыя» адрозніваецца, як заўважае С. М. Талстая, паводле таксанамічнага і дынамічнага падыходаў да марфаналагічнага апісання.

У таксанамічным марфаналагічным апісанні марфаналагічная пазіцыя, якая кваліфікуецца як *дыстрыбуцыйная*, выяўляецца ў словаформе, у якой выбар або ўзаемапрыстасаванне марфем ужо адбыліся. Дыстрыбуцыйная марфаналагічная пазіцыя толькі канстатуе наяўнасць або адсутнасць пэўных морфаў у структуры словаформы, але не вызначае адносін залежнасці паміж імі – члены такой марфаналагічнай пазіцыі раўнапраўныя. Напрыклад, прааналізаваўшы морфны склад словаформ *хаджу* і *ходзіць*, даследчык устанаўлівае, што ў марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй 1 ас. адз. цяпер. *{у}* рэалізуецца морф *-хадж-*, а ў пазіцыі перад флексіяй 3 ас. адз. цяпер. *{іц'}* рэалізуецца морф *-ходз'*.

У дынамічным апісанні марфаналагічная пазіцыя вызначаецца як *операцыйная*, якая звязвае адзінкі розных узроўняў вытворнасці: адзін член такой марфаналагічнай пазіцыі належыць вытворнаму слову або словаформе, а другі – утваральнаму слову або словаформе. Члены операцыйнай марфаналагічнай пазіцыі заўсёды нераўнапраўныя: адзін з іх з'яўляецца суб'ектам пазіцыі, актыўным членам, які дыктуе паводзіны другому, пасіўнаму, члену – аб'екту марфаналагічнай пазіцыі. Так, у межах дынамічнай мадэлі словаформы *хаджу* і *ходзіць* разглядаюцца як словазменныя дэрываты ад агульнай дзеяслоўнай асновы *{ХОДЗ'}*-, якая перад вакалічнымі і непрыкрытымі афіксамі мае выгляд *{ХОДЗ'}*-. Механізм дзеяння операцыйнай пазіцыі заключаецца ў тым, што яе актыўны член – афікс, які належыць вытворнаму кантэксту, уздзейнічае на пасіўны член – дзеяслоўную аснову, якая належыць утваральнаму кантэксту, і або выклікае ў ёй фармальнае пераўтварэнне, або пакідае яе без змяненняў. Так, у марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй *{у}* у аснове ўзнікае чаргаванне *дз' ~ дж*, а ў марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй *{іц'}* ніякіх змяненняў у аснове не адбываецца. У абодвух выпадках у выніку дзеяння операцыйнай пазіцыі морф *{ХОДЗ'}*-, які належыць утваральнаму кантэксту, а іменна, утваральнай дзеяслоўнай аснове, пераўтвараецца ў морфы *-хадж-* або *-ходз'*, якія належаць ужо вытворнаму кантэксту, а іменна, словаформам *хаджу* або *ходзіць*.

І дыстрыбуцыйная, і операцыйная марфаналагічная пазіцыя могуць кваліфікавацца як *моцная* і *слабая*.

Дыстрыбуцыйна моцнай марфаналагічнай пазіцыяй лічыцца пазіцыя, якая характарызуецца найменшымі абмежаваннямі для ўжывання марфем, аб'яднаных паводле тых ці іншых прыкмет. Напрыклад, пазіцыя перад флексіяй 1 ас. адз. цяпер. -у лічыцца дыстрыбуцыйна моцнай паводле прыкметы марфаналагічнай палатальнасці, таму што перад гэтай флексіяй сустракаюцца марфемы, што заканчваюцца як на цвёрдыя (*бярэ, вяду, нясу*), так і на мяккія (*палю, ганю*) і ятаваныя (*драмлю, пішу, хаджу*) зычныя. *Дыстрыбуцыйна слабая* марфаналагічная пазіцыя – гэта пазіцыя, якая абмяжоўвае ўжыванне марфем з тымі ці іншымі фаналагічнымі прыкметамі. Напрыклад, дыстрыбуцыйна слабымі з'яўляюцца ўсе пазіцыі перад асабовымі флексіямі дзеясловаў 2-га спражэння, дзе марфаналагічна цвёрдыя зычныя ў зыходзе

дзеяслоўнай асновы немагчымы: *лепіш, возіш, пусціш; лепіць, возіць, пусціць; лепім, возім, пусцім; лепіце, возіце, пусціце; лепяць, возяць, пусцяць.*

Аперацыйна моцная марфаналагічная пазіцыя – гэта пазіцыя, якая прадпісвае пэўныя мадыфікацыі ўтваральнай марфемы ў структуры словаўтваральнага або словазменнага дэрывата. Аднак *операцыйна слабая* марфаналагічная пазіцыя – гэта тая пазіцыя, якая пакідае ўтваральную марфему нязменнай. Напрыклад, пазіцыя перад суфіксам *-ак-* у выпадку *бедны – бядняк* з’яўляецца операцыйна моцнай марфаналагічнай пазіцыяй, а ў выпадку *сіні – сіняк* гэта операцыйна слабая пазіцыя.

У марфаналогіі лічыцца, што дыстрыбуцыйна слабая пазіцыя з’яўляецца, як правіла, вынікам дзеяння операцыйна моцнай марфаналагічнай пазіцыі. Аднак у некаторых выпадках дыстрыбуцыйная і операцыйная пазіцыі аказваюцца неізаморфнымі. Па-першае, дыстрыбуцыйна слабая пазіцыя можа быць і операцыйна слабай, як, напрыклад, пазіцыі асноў дзеясловаў 2-га спражэння перад асабовымі флексіямі: у гэтых пазіцыях не дапускаюцца цвёрдыя фінальныя зычныя асновы (дыстрыбуцыйна слабая пазіцыя), аднак пры гэтым дзеяслоўныя флексіі ніяк не ўздзейнічаюць на аснову-аб’ект пазіцыі (операцыйна слабая пазіцыя), паколькі мяккасць – інгерэнтная ўласцівасць асноў дзеясловаў 2-га спражэння. Па-другое, як адзначае С. М. Талстая, за адной і той самай дыстрыбуцыйнай пазіцыяй могуць стаяць некалькі операцыйных пазіцый. Так, дыстрыбуцыйна моцная паводле прыкметы палатальнасці пазіцыя перад флексіяй 1 ас. адз. цяпер. *-у* з’яўляецца вынікам дзеяння дзвюх операцыйных пазіцый, адна з якіх моцная, таму што патрабуе мадыфікацыі дзеяслоўнай асновы, параўн.: *палоць – палю, драмаць – драмлю*, а другая – слабая, таму што не выклікае ніякіх чаргаванняў зычных фанем у зыходзе асновы дзеяслова, параўн.: *крыкнуць – крыкну, вядуць (весці) – вяду, бягуць (бегчы) – бягу, браць – бяру.*

Паводле накіраванасці дзеяння операцыйная марфаналагічная пазіцыя можа быць ахарактарызавана як *прагрэсіўная* або *рэгрэсіўная*. Калі суб’ект пазіцыі лінейна папярэднічае аб’екту пазіцыі, то марфаналагічная пазіцыя лічыцца прагрэсіўнай. І наадварот: калі суб’ект пазіцыі размяшчаецца за аб’ектам, рэалізуецца рэгрэсіўная марфаналагічная пазіцыя. У марфаналогіі сучаснай беларускай мовы пераважаюць рэгрэсіўныя марфаналагічныя пазіцыі, таму што, як правіла, не прэфіксы, а суфіксальныя і флексійныя марфемы аказваюць больш моцнае ўздзеянне на каранёвыя марфемы і ўвогуле асновы словаформ.

І суб’ект, і аб’ект марфаналагічнай пазіцыі маюць пэўныя фаналагічныя і граматычныя прыкметы. Аднак далёка не ўсе з іх з’яўляюцца рэлевантнымі для марфем як членаў марфаналагічнай пазіцыі. Так, для асновы слова – аб’екта марфаналагічнай пазіцыі – рэлевантнымі з’яўляюцца такія прыкметы, як адкрытасць / закрытасць, складовая структура, марфаналагічны клас апошняй зычнай фанемы закрытай асновы (цвёрдая, мяккая, ятаваная, заднеязычная). Для афікса – суб’екта пазіцыі – рэлевантныя яго складовая структура, прыкрытасць / непрыкрытасць. Аднак, напрыклад, такая істотная для марфаналогіі характарыстыка афікса, як яго здольнасць выклікаць чаргаванне цвёрдай зычнай з мяккай або ятаванай зычнай, далёка не заўсёды звязана з фаналагічнымі або граматычнымі характарыстыкамі гэтага афікса. Так, як ужо ўказвалася, дзеяслоўная флексія *-у* можа выклікаць, а можа і не выклікаць чаргаванне *цвёрдая зычная ~ мяккая* (або *ятаваная*) *зычная* ў зыходзе дзеяслоўнай асновы, параўн.: *гнаць – ганю* і *крыкнуць – крыкну*. З гэтага вынікае, што здольнасць палаталізаваць апошнюю зычную асновы павінна быць прыпісана не суб’екту марфаналагічнай пазіцыі (у даным выпадку флексіі *-у*), а самой марфаналагічнай пазіцыі, якая ўзнікае ў выніку ўзаемадзеяння пэўных уласцівасцей суб’екта-афікса з пэўнымі ўласцівасцямі аб’екта-асновы.

Марфаналагічная пазіцыя выяўляе *рэгулярнасць* у моўнай сістэме. Гэта праяўляецца ў наступным:

– кожны афікс-суб'ект уздзеінічае не на нейкую індывідуальную марфему-аб'ект, а на цэлы клас марфем (асноў), аб'яднаных паводле той ці іншай прыкметы або групы прыкмет, напрыклад, флексія *-{e}* М. адз. муж. уздзеінічае на ўсе цвёрдыя субстантыўныя асновы, выклікаючы іх як непераходную, так і пераходную палаталізацыю: *боб – (аб) бобе, шаман – (аб) шамане, шанс – (аб) шансе, шакалад – (у) шакаладзе, бераг – (на) беразе, гарох – (у) гаросе*;

– спосаб уздзеяння афікса-суб'екта на марфему-аб'ект (памякчэнне, ятацыя, зацвярдзенне, вакалізацыя) не з'яўляецца ўласцівасцю толькі кожнага канкрэтнага афікса, а характарызуе цэлы клас афіксаў; паводле гэтай прыкметы марфаналагічнай рэгулярнасці марфемы-суб'екты марфаналагічнай пазіцыі падзяляюцца на марфемы памякчэння, марфемы зацвярдзення і марфемы, якія сумяшчаюць прыкметы марфем памякчэння і марфем зацвярдзення [6, с. 439-452]. Напрыклад, у рускай мове марфемамі памякчэння з'яўляюцца суфіксы назоўнікаў *-изм-, -ист-, -ик-, -и/й/-, -ир-, -ит-, -иад-, -иан-, -ичк-, -ич-*: *патриот – патриотизм, гитара – гитарист, атлет – атлетика, демагог – демагогия, бригада – бригадир, плевра – плеврит, Спартак – спартакиада, Пушкин – Пушкиниана, географ – географичка, Москва – москвич*; марфемамі зацвярдзення з'яўляюцца субстантыўныя суфіксы *-ость-, -от-, -ун-, -ач-, -овк-, оид-, -ат-*: *искренний – искренность, хрипеть – хрипота, шалить – шалун, портить – портач, сверлить – сверловка, эмульсия – эмульсоид, алюминий – алюминат*; марфемамі, якія сумяшчаюць прыкметы марфем памякчэння і марфем зацвярдзення, у рускай мове з'яўляюцца перш за ўсё дзеяслоўныя суфіксы *-ива- і -а-*, параўн.: *растолкать – расталкивать і отломить – отламывать, оскорбить – оскорблять і отрубить – отрубать*. Заўважым, што ў беларускіх граматыках такая класіфікацыя марфем не прадстаўлена.

Спосаб уздзеяння афікса-суб'екта на марфему-аб'ект, або механізм прыстасавання марфемы-аб'екта да патрабаванняў марфемы-суб'екта, з'яўляецца вызначальным параметрам марфаналагічнай пазіцыі. Іменна паводле гэтага параметра выдзяляюцца *тыпы марфаналагічных пазіцый*. С. М. Талстая выявіла чатыры тыпы марфаналагічных пазіцый, якія звязаны з марфаналагічнай прыкметай палатальнасці зычных і належаць да найбольш рэгулярных мадэлей марфаналогіі словазмянення і словаўтварэння ў рускай мове:

– пазіцыі, у якіх актуальны афікс (суб'ект) безадносны да віду фінальнай зычнай фанемы асновы (амбівалентная пазіцыя);

– пазіцыі, якія патрабуюць палатальнай (мяккай) ступені папярэдняй зычнай фанемы;

– пазіцыі, якія патрабуюць ятаванай ступені папярэдняй зычнай фанемы;

– пазіцыі, якія патрабуюць цвёрдай ступені папярэдняй зычнай фанемы.

У айчыннай беларусістыцы праблема марфаналагічнай пазіцыі ў аспекце яе тэарэтычнага асэнсавання і лінгвістычнага апісання ніколі не ставілася, таму пытанне аб тыпалогіі марфаналагічных пазіцый у сучаснай беларускай мове да гэтага часу застаецца адкрытым. Аднак і ў рускай марфаналогіі, якая мае больш глыбокія традыцыі апісання марфаналагічных з'яў, пакуль што няма вычарпальнага прадстаўлення аб спосабах дзеяння і ўласцівасцях канкрэтных марфаналагічных пазіцый. А гэта значыць, што вывучэнне такога складніка марфаналагічнай сістэмы, як марфаналагічная пазіцыя, з'яўляецца актуальнай задачай як беларускай, так і рускай марфаналогіі. Адзначым, што ў беларускай марфаналогіі робяцца спробы вырашэння гэтай задачы [7; 8].

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Булыгина, Т. В. Проблемы теории и практики морфонологического описания / Т. В. Булыгина // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. – Т. 34. – 1975. – № 4. – С. 328–340.

2. Земская, Е. А. О понятии «позиция» в словообразовании / Е. А. Земская // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование и членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С. 14–25.

3. Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания / В. В. Лопатин; [отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М.: Наука, 1977. – 316 с.

4. Чурганова, В. Г. Очерк русской морфологии / В. Г. Чурганова // АН СССР, Ин-т русского языка; отв. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Наука, 1973. – 239 с.

5. Толстая, С. М. Морфология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М.: Издательство «Индрик», 1998. – 320 с.

6. Русская грамматика: в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – Т. I: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 1980. – 783 с.

7. Хвесько, С. Г. Усечение как морфонологическое средство отсубстантивной деривации существительных с суффиксом *-ств-* (на материале белорусского языка) / С. Г. Хвесько, Н. Н. Гордей // Мова і культура. (Науковий журнал). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – Вип. 16. – Т. II (164). – С. 206–212.

8. Хвесько, С. Г. Мадыфікацыя ўтваральнай асновы перад суфіксам *-ств-* у структуры вытворных назоўнікаў (на матэрыяле беларускай мовы) / С. Г. Хвесько, Н. М. Гардзей // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : зб. матэрыялаў навуковай канферэнцыі (да 75-годдзя з дня нараджэння праф. Г. М. Малажай) / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства; рэд. кал.: М. І. Новік [і інш.]. – Брэст: Альтернатива, 2013. – С. 33–34.

УДК 811.161.3'27'373:398.92:811.111'27'373:398.92

В. Г. Гаўрыловіч

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМ *САВА* / *OWL* БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў з кампанентам-заонімам *сава* / *owl* беларускай і англійскай моў выводзяцца метафарычныя асновы стварэння вобразаў, выяўляюцца асацыятыўныя прыкметы, пакладзеныя ў аснову фразеалагічных адзінак, устанаўліваюцца адметнасці прыкмет і ўласцівасцей, поглядаў і меркаванняў беларусаў і англічан адносна абранай птушкі для характарыстыкі чалавека. Інтэрпрэтацыя вобразнай асновы ўстойлівых адзінак, пошук асноў для ўзнікнення метафар дазваляе выявіць адметнасці нацыянальнай самасвядомасці, карціны свету носьбітаў беларускай і англійскай моў.

Фразеалагічныя адзінкі справядліва лічацца самабытнымі адзінкамі мовы, адным з найбольш яркіх праяўленняў нацыянальна-культурнай спецыфікі мовы. Гэтая самабытнасць абумоўлена тым, што “фразеалагізмы ўзнікаюць на аснове вобразнага ўяўлення аб рэчаіснасці, якое адлюстроўвае пераважна абіходна-эмпірычны, гістарычны і духоўны вопыт народа моўнага калектыву, звязанага з яго культурнымі традыцыямі” [1, с. 214].

Калі “расшыфраваць” культурную інфармацыю, якая “закадзіравана” ў семантыцы фразеалагізмаў, своеасаблівых “знаках-мікратэкстах” [2, с. 74], можна зразумець фразеалагічную карціну свету народа, стваральніка і носьбіта гэтых адзінак. Фразеалагічная карціна свету ўяўляе сабой частку моўнай карціны свету, якая фіксуецца фразеалагічнымі сродкамі мовы. Адметнай асаблівасцю фразеалагічнай карціны свету ў адносінах да іншых сістэм моўных сродкаў (лексічных, граматычных), якія выступаюць кампанентамі моўнай карціны свету, з’яўляецца тое, што яна